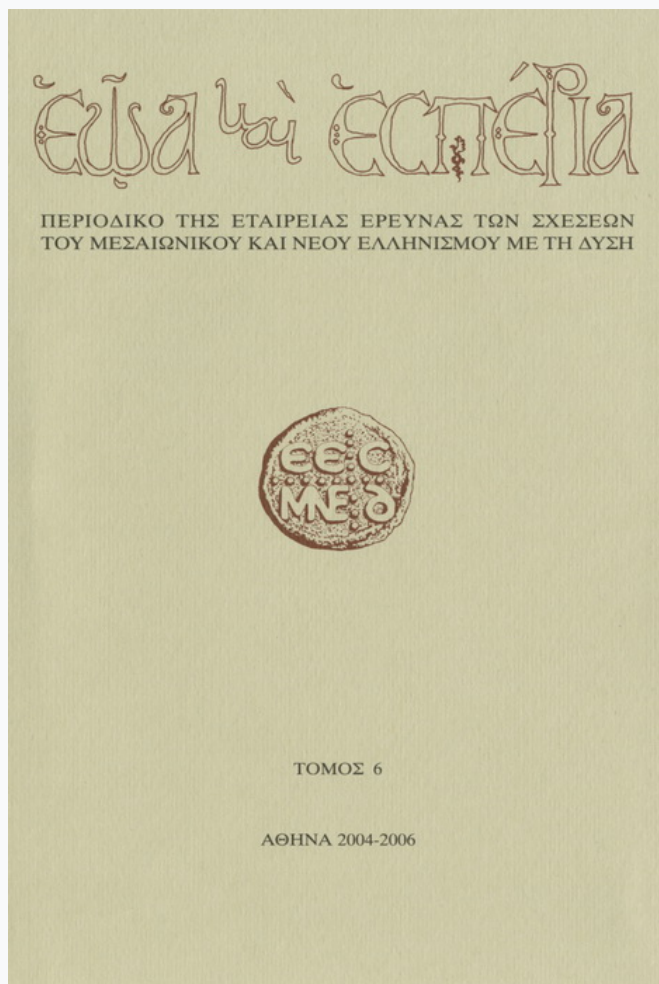

Eoa kai Esperia

Vol 6 (2006)

Η ΣΦΑΓΗ ΣΤΟΝ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 390 Μ.Χ. ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ
ΕΚΓΛΗΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Α'

ΣΩΤΗΡΗΣ Γ. ΓΙΑΤΣΗΣ

doi: [10.12681/eaesperia.75](https://doi.org/10.12681/eaesperia.75)

To cite this article:

ΓΙΑΤΣΗΣ Σ. Γ. (2006). Η ΣΦΑΓΗ ΣΤΟΝ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 390 Μ.Χ. ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΚΓΛΗΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Α'. *Eoa Kai Esperia*, 6, 211-233. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.75>

Η ΣΦΑΓΗ ΣΤΟΝ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 390 Μ.Χ. ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΚΓΛΗΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Α΄

1. Εισαγωγή

Το θέμα της σφαγής χιλιάδων κατοίκων στον ιππόδρομο της Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 390 μ.Χ. είναι ακόμη ανοικτό για διερεύνηση, αφού κάποια σημαντικά ζητήματα αυτού του ιστορικού γεγονότος παραμένουν μάλλον αναπάντητα.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να συζητηθούν και να διευκρινιστούν τα σημεία που αφορούν στην πολιτική απόφαση του Θεοδοσίου Α΄ να διατάξει, λίγες βδομάδες μετά από ένα σοβαρό πολιτικό επεισόδιο στον ιππόδρομο της πόλης (Μάρτιος 390), μια μεγάλη σφαγή των Θεσσαλονικέων [αρχές Μαΐου (;) του 390] και παράλληλα να εξεταστεί η πολιτική θέση της Εκκλησίας στο συγκεκριμένο θέμα του ιπποδρόμου.

Αν και το θέμα παρουσιάζει τεράστιο ιστορικό ενδιαφέρον ελάχιστοι ερευνητές επικεντρώθηκαν σ' αυτό. Η κυριότερη μελέτη, χωρίς αμφιβολία, είναι η μονογραφία του Γ. Κόλια¹, που ήταν και ο πρώτος που εξέτασε αναλυτικά το πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο, προκειμένου να καταλήξει σε μια αντικειμενική ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος. Ο Κόλιας χρησιμοποίησε μια τολμηρή κριτική και οδηγήθηκε σε σημαντικά ερμηνευτικά συμπεράσματα. Απέφυγε, για παράδειγμα, να ταχθεί απόλυτα υπέρ της άποψης των χρονογράφων και αντιμετώπισε κριτικά τις θρησκευτικές πηγές. Ο ίδιος συγγραφέας ήταν από τους ελάχιστους που μελέτησε τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, τον εκκλησιαστικό ιστορικό του 14ου αιώνα, ο οποίος χρησιμοποίησε τις σύγχρονες με τα γεγονότα μαρτυρίες. Ο τελευταίος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Θεοδόσιος Α΄ :

Ἐν θυμῷ καὶ γὰρ δικαίῳ τῇ ἀμετρίᾳ χρησάμενος, ἐξέστη μὲν τοῦ εἰκότος, ὡμὸν δέ τι καὶ ἀπάνθρωπον διεπράξατο ἔργον².

1. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη και η στάσις του 390, Αθήναι 1935, σ. 3-79.

2. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Εκκλησιαστική Ιστορία, *Patrologia Graeca* 146, στ. 888.

Ο Νικηφόρος Κάλλιστος δε χρησιμοποιήθηκε από τους σύγχρονους σε εμάς ιστορικούς, ίσως, επειδή απέχει εννέα περίπου αιώνες από τα γεγονότα. Όμως, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή, το μεγάλο χρονικό διάστημα δεν αποτελεί μεθοδολογικό εμπόδιο, αφού ο συγγραφέας είναι φανερά περισσότερο αναλυτικός και αντικειμενικός από άλλους προηγούμενους.

Η δεύτερη αξιολογή εργασία είναι του I. Hahn, ο οποίος ανέλυσε όλες τις πηγές και κατέταξε τις διάφορες εκδοχές και θεματικές της σφαγής ακόμη και στατιστικά³. Παρά το γεγονός ότι ο παραπάνω ιστορικός σημείωσε ότι η εργασία του Γ. Κόλια, αν και η αξιολογότερη, δεν αξιοποιήθηκε όσο θα έπρεπε από τους ερευνητές, εντούτοις, ούτε ο ίδιος χρησιμοποίησε τις κρίσεις του Γ. Κόλια⁴. Τέλος, ο Ε. Χρυσός έριξε φως σε κάποιες από τις αθέατες πτυχές του πολύπλοκου θέματος, αλλά δε φαίνεται να τον απασχόλησε συστηματικότερα η θεωρία του Cameron, που από τις αρχές του 1970 είδε τις στάσεις στο βυζαντινό ιππόδρομο μέσα από μια διαφορετική σκοπιά⁵. Το θέμα, λόγω της σοβαρότητάς του, αναφέρεται και απ' όλους σχεδόν τους ιστορικούς-ερευνητές που ασχολήθηκαν με την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο (π.χ. J. Bury, A. Vasiliev, I. Καραγιαννόπουλος και άλλοι)⁶. Από τους παραπάνω ανάλυση σε βάθος μας παρέθεσε ο A. Vasiliev, ο οποίος συνδύασε τα γεγονότα με τη μεγάλη εύνοια που για πολιτικούς λόγους έδειξε ο Θεοδόσιος Α' προς τους Γότθους, οι οποίοι έδρουν ως μισθοφόροι στη Θεσσαλονίκη, κέντρο στρατιωτικό ολόκληρου του Ιλλυρικού. Κανείς από τους παραπάνω, εκτός του Γ. Κόλια, δεν προσέγγισε την εκδοχή του πολιτικού εγκλήματος, βασισμένη στον πολιτικό επίσης εκβιασμό που δέχθηκε ο Θεοδόσιος από τους Γότθους. Σημαντική είναι επίσης και η συμβολή των M. Vickers και J. Humphrey, οι οποίοι αναφέρονται μόνο στον αρχαιολογικό χώρο που κάλυπτε ο ιππόδρομος της πόλης και που εντοπίζεται στη σημερινή πλατεία και οδό Ιπποδρομίου⁷.

3. I. HAHN, Η εξέγερση του 390 στη Θεσσαλονίκη και το ιστορικό της πλαίσιο, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 19 (1966) 350-372.

4. Ό.π., σ. 350.

5. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Η σφαγή των Θεσσαλονικέων το 390, στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από τον Αποστόλου Παύλου μέχρι και της Κωνσταντινέας εποχής, Β' Επιστημονικό Συμπόσιο ΚΓ Δημήτρια*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 93-105.

6. J. B. BURY, The Nika Riot, *Journal of History Studies* 17-18 (1897-1898) 92-119. A. A. VASILIEV, Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήνα 1954, σ. 196-200. I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1978, σ. 181-194. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. - 1983, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 77-79.

7. M. VICKERS, The Hippodrome at Thessaloniki, *Journal of Roman Studies* 62 (1972) 25-32. Δεν υπάρχει τίποτε *in situ* από αρχαιολογικής πλευράς στο χώρο του ιπποδρόμου. M. VICKERS,

Το θέμα της σφαγής ανιχνεύεται σε αρκετές γραπτές πηγές της πρώιμης, κυρίως, βυζαντινής περιόδου, με κύριο χαρακτηριστικό τις αντιφατικές και διφορούμενες πληροφορίες. Κρίσιμο παραμένει το ερώτημα, γιατί ορισμένοι σύγχρονοι συγγραφείς (ακόμη και εθνικοί), αποσιώπησαν το αιματηρό γεγονός. Ο Γ. Κόλιας αναρωτήθηκε μήπως αυτό έγινε σκόπιμα⁸. Οι πηγές αποφεύγουν, παραδόξως, να αναφερθούν και στην ακριβή χρονολογία των γεγονότων, και τούτο αποτυπώθηκε και στους σύγχρονους μας ερευνητές. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι δεν παρατηρείται ταύτιση σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις μεταξύ χριστιανών ή εθνικών συγγραφέων. Είναι φανερό ότι, επειδή η σφαγή βάρυνε τον Θεοδοσίο Α΄, δυναμικό υποστηρικτή αυτοκράτορα της Ορθοδοξίας, φόβισε ακόμη και τους εθνικούς συγγραφείς, οι οποίοι απέφυγαν, ίσως από φόβο για την ασφάλειά τους, να εκφέρουν ανοικτά τη γνώμη τους εις βάρος του Θεοδοσίου Α΄. Σχεδόν όμοια επιφυλακτική θέση παρατηρείται, περιέργως, και στους περισσότερους της σύγχρονης σε μας εποχής μελετητές του Θεοδοσίου Α΄ και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στα γεγονότα της σφαγής του 390 μ.Χ.

Από τις σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές, ακριβής αναφορά γίνεται από το Σωζομενό⁹, το Θεοδώρητο Κύρου¹⁰ και τον Αμβρόσιο στην 51η Επιστολή του προς τον ίδιο τον Θεοδοσίο Α΄¹¹. Από άλλους συγγραφείς αρνητική, αλλά επιφανειακή, κριτική κάνει ο χρονογράφος Ιωάννης Μαλάλας¹². Η 51η Επιστολή του Αμβροσίου, αν και είναι ένα πολύ σημαντικό ιστορικό κείμενο, δε χρησιμοποιήθηκε με επάρκεια από τους σύγχρονους του Παυλίνο και Ρουφίνο¹³, αλλά μόνον από το μεταγενέστερο εκκλησιαστικό ιστορικό

The stadium at Thessaloniki, *Byzantion* 41 (1971) 339-348. J. H. HUMPHREY, *Roman circuses. Arenas for chariot racing*, Berkeley-Los Angeles 1986, σ. 625-631.

8. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 40-43.

9. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, J. BIDEZ - G. C. HANSEN (εκδ.), *Sozomenus Kirchengeschichte* (GCS 50), Berlin 1960, σ. 339.

10. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, L. PARMENTIER (εκδ.), *Theodoret, Kirchengeschichte* (GCS 19), Leipzig 1911, σ. 306-309. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α΄, Αθήνα 1997, σ. 190-196. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ΗΛΙΑΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία, ρητορικά και αργολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 5-7.

11. SANCTI AMBROSII, *Epistola* LI, *Patrologia Latina* 16, στ. 1209-1214.

12. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΛΑΛΑΣ, *Χρονογραφία*, *CFHB*, Berolini 2000, σ. 266-269. Επίσης, ZOSIME, *Histoire Nouvelle, Collection des Universités de France*, F. PASCHOU (εκδ.), Paris 1979, II, 4. XXIV-XXV. ΚΕΛΡΗΝΟΣ, *Ιστορία*, *CSHB*, Bonnae 1838, σ. 556-567.

13. PAULINUS, *Vita Ambrosii*, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. 1, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (εκδ.), Πετρούπολη 1864, σ. 54-55: ἔμαθεν γὰρ σχεδὸν ἡφανίσθαι τὴν πόλιν. . . πολλοὶ δὲ τῶν ἀνευθύνων ἐσφάγησαν. . . Βλ. RUFINUS, *Historia Ecclesiastica, Patrologia*

Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, που ήδη αναφέρθηκε παραπάνω. Ο Ε. Χρυσός αναφέρει ότι η σημασία του κειμένου του Αμβροσίου έχει υπερτονιστεί¹⁴. Αν και το κείμενο της παραπάνω επιστολής στην πρώτη της ανάγνωση φαίνεται να διέπεται από υποκειμενισμό, εντούτοις όταν μελετηθεί σε βάθος δείχνει ότι τα αντικειμενικά στοιχεία υπερτερούν. Ο Αμβρόσιος στάθηκε αντικειμενικός κριτής, τόσο απέναντι στον άνθρωπο Θεοδόσιο Α' (ανεξάρτητα από την φιλία τους) όσο και απέναντι στα ίδια τα γεγονότα. Ο Αμβρόσιος θεωρεί τη μεταμέλεια του αυτοκράτορα, σύμφωνα με τα χριστιανικά ήθη, πρωταρχικό γεγονός-κλειδί για να λήξει το θέμα. Αυτή την άποψη τόνισε ιδιαίτερα ο βιογράφος του Παυλίνος σ' ένα πολύ μικρό κείμενο, με το οποίο σκόπευε μάλλον να μετριάσει το μέγεθος του εγκλήματος, επικεντρώνοντας το όλο ζήτημα στη λύση της μεταμέλειας¹⁵. Ο Γ. Κόλιας εντόπισε με ακρίβεια τις πολιτικές πλευρές του θέματος και θεώρησε ως αποπροσανατολιστικές τις προσπάθειες των συγγραφέων να θεωρήσουν λήξαν το θέμα με την πράξη της συγγνώμης. Ο ίδιος όμως, αν και παραμέρισε το θαυμασμό των συγγραφέων για τον Θεοδόσιο Α', δε στράφηκε αρκετά στην εκδοχή του πολιτικού εκβιασμού, που φανερά τον υπονοεί, βοηθώντας έτσι, όσο κανείς άλλος, τους μελετητές των γεγονότων¹⁶.

2. Στάσεις, εξεγέρσεις, επαναστάσεις και φανατική βία

Οι βυζαντινές πηγές χρησιμοποιούν το γενικό όρο «στάσις» για κάθε βίαιη αντίδραση προς τους εκπροσώπους του κράτους. Αυτό δημιουργεί πολλά μεθοδολογικά προβλήματα στο μελετητή των γεγονότων. Ο όρος «στάσις» προσδιορίζεται από έναν ξεχωριστό τίτλο των *Βασιλικών* (60. 61.1-2), που καθορίζει τόσο την ταυτότητα των ατόμων όσο και την πράξη τους. Ο ορισμός του τίτλου είναι: *Περὶ στασιαστῶν καὶ τῶν τολμησάντων τὸν δῆμον κατὰ τοῦ δημοσίου ἐνόχλησιν ποιήσασθαι*, ενώ στο κείμενο ο όρος

Latina 21, στ. 525-526. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 888-904.

14. ΧΡΥΣΟΣ, *Η σφαγή των Θεσσαλονικέων*, ό.π., σ. 102-103.

15. PAULINUS, *Vita Ambrosii*, ό.π., σ. 54-55: Ἐπεὶ οὖν τοῦτο τῷ ἱερῷ ἐγνώσθη γινόμενον, τὴν ἐξουσίαν ἀνέειλε τῷ βασιλεῖ τῆς εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν εἰσόδου, καὶ οὐ πρότερον τῆς εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσόδου ἢ τῆς τῶν μυστηρίων κοινωνίας αὐτὸν ἔκρινεν ἄξιον πρὶν ἢ δημοσίαν αὐτὸν ποιῆσαι μετάνοιαν... Τοῦτο οὖν ὁ ἡμερώτατος ὡς ἤκονσεν βασιλεὺς οὕτω κατὰ ψυχὴν ἐξεδέξατο, ὡς μὴ τὴν δημοσίαν φοῖξαι μετάνοιαν. καὶ τοῦ τοιούτου σφραγισμοῦ τοίνυν ἡ προκοπὴ δεύτερον αὐτῷ νίκην ἐντρέπιζεν. Ο βιογράφος του Αμβροσίου προσπαθεί να περιορίσει το έγκλημα του Θεοδοσίου, προβάλλοντας τους αυστηρούς λόγους του Αμβροσίου.

16. ΚΟΛΙΑΣ, *Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 41-42, 46, 48-49, 51, 55, 58, 64-65, 71.

«στάσις» ερμηνεύεται με τις φράσεις: *πᾶς ὁ ὑποδεχόμενος δῆμον ἐπὶ τῷ ποιῆσαι τι κατὰ τῆς κοινῆς εὐταξίας...* (60. 61.1) και *Οἱ καταβοήσαντες τινὸς καὶ ἐκ τούτου θόρυβον κινήσαντες...* και *οἱ θόρυβον ἀνιστῶντες...* (60.61.2)¹⁷.

Οι σύγχρονοι μελετητές αποκαλούν τα πολλά αιματηρά γεγονότα, που συνέβησαν σε διάφορες περιόδους της Βυζαντινής ιστορίας, τόσο ως «στάσεις» όσο και ως «εξεγέρσεις», ή και «επαναστάσεις»¹⁸. Στην πραγματικότητα τα επεισόδια των ιπποδρόμων δε θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο των υπολοίπων εμφύλιων διενέξεων που απαντώνται στη βυζαντινή ιστορία. Από αυτά άλλα ήταν απλές πράξεις φανατικής βίας και άλλα πολιτικά γεγονότα. Ο G. Ostrogorsky¹⁹ θεώρησε, όπως και οι περισσότεροι μαρξιστές ιστορικοί, τους δήμους ως πολιτικά κόμματα ή ότι αυτά αποτελούσαν μια συνέχεια των δήμων της αρχαίας Αθήνας. Αντίθετα, ο A. Cameron²⁰ τους είδε ως εκπροσώπους των αθλητικών συνδέσμων. Αυτό το στοιχείο φαίνεται ότι τον οδήγησε και στην περί πολιτικού «χουλιγκανισμού» θεωρία, που μεθοδολογικά δεν αποτελεί κλειδί επίλυσης των πολύπλοκων αιματηρών συμβάντων στο χώρο του θεάματος, τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις, πράγματι, ομοιάζουν με τα σημερινά γεγονότα των γηπέδων.

Το σημείο, που μας βοηθά να κατανοήσουμε το ρόλο των δήμων και τα συχνά επεισόδια των ιπποδρόμων, βρίσκεται πρωταρχικά στο ποιος είχε την πραγματική ευθύνη της οργάνωσης των αρματοδρομιών. Υπάρχει η λανθασμένη άποψη ότι οι δήμοι είχαν στα χέρια τους την οργάνωση των αγώνων, ενώ είναι σαφές ότι την ουσιαστική ευθύνη της οργάνωσής τους την είχε ο αυτοκράτορας και γενικότερα το παλάτι. Βασική πηγή γνώσης για το παραπάνω θέμα αποτελεί το μη συστηματικά γραμμένο κείμενο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου *Περί βασιλείου τάξεως*²¹. Ο αυτοκράτορας, θέλοντας προφανώς να γράψει ένα κωδικοποιημένο βιβλίο με κανο-

17. Βασιλικά, Ι. Δ. ΖΕΠΠΟΣ (εκδ.), Αθήνα 1912, βιβ. 60. τίτ. 61.

18. Κάποια όμως αιματηρά γεγονότα των ιπποδρόμων ήταν πράξεις τυφλής φανατικής βίας («χουλιγκανισμού»). Με τον όρο 'εξέγερση' οι συγγραφείς εννοούν τις εσωτερικές διαμάχες για την αυτοκρατορική εξουσία. VASILIEV, Ιστορία, ό.π., σ. 109-114, 198-199. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Βυζαντινοί ιστορικοί, ό.π., σ. 190-196, 360-367, 397-419.

19. G. OSTROGORSKY, History of the Byzantine State, Oxford 1968 (ελλ. μτφρ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορικές εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978), τ. 1, σ. 129.

20. A. CAMERON, Circus factions. Blues and greens at Rome and Byzantium, London 1976, σ. 14, 75, 235, 262, 271, 276, 310.

21. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Περί βασιλείου τάξεως, A. VOGT (εκδ.), Paris 1939, τ. Β', σ. 94-165. Βλ. CAMERON, Circus factions, σ. 230-270. S. G. GIATSI, The organization of Chariot-Racing in the Great Hippodrome of Byzantine Constantinople, *International Journal of History of Sport* 17.1 (2000) 38-68.

νισμούς των αρματοδρομιών, συγκέντρωσε και κατέγραψε σ' αυτό στοιχεία και από προηγούμενους αιώνες. Για τους παραπάνω λόγους ο C. Mango²² δε θεωρεί έγκυρη την παραπάνω πηγή. Κι όμως, η προσεκτική μελέτη του κειμένου δείχνει ότι την αποκλειστική ευθύνη της οργάνωσης και της χορήγησης των μέσων (παραχώρηση χώρου, εκτροφή αλόγων και αρμάτων, διάθεση επάθλων καθώς και τους κριτές των αγώνων) την είχε ο αυτοκράτορας και το παλάτι, ενώ οι δήμοι είχαν την ευθύνη μόνον του πρακτικού μέρους των αγώνων (επιλογή ηνιόχων, προετοιμασία αλόγων, κατασκευή αρμάτων, οργάνωση θεατών σε ομάδες κ.τ.λ.)²³. Έτσι, κάθε οργανωτικό θέμα, άρχιζε και τελείωνε στο βασιλικό Κάθισμα, δηλαδή στο χώρο που περνούσε όλη την ημέρα των αγώνων ο αυτοκράτορας και όλοι οι επίσημοι. Οι προσωπικές ελευθερίες και ο ελεύθερος «διάλογος» μεταξύ αυτοκράτορα και λαού (μέσω των δήμων) ήταν προσωρινές ψευδαισθήσεις, ενταγμένες στο άριστα τελετουργικό πρωτόκολλο, που ήλεγχε πλήρως το παλάτι. Στο σημείο αυτό ο Cameron εργάστηκε με επιτυχία, όσο κανείς άλλος από τους μελετητές²⁴.

Από τα αιματηρά γεγονότα των ιπποδρομιών της βυζαντινής περιόδου σοβαρή θέση στην ιστορία κατέχουν η σφαγή στον ιππόδρομο της Θεσσαλονίκης (390 μ.Χ.) και η σφαγή που έγινε στο Μεγάλο Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης κατά τη λεγόμενη «στάση του Νίκα» (532 μ.Χ.), την οποία αναλυτικά περιγράφει ο Προκόπιος. Όμως, στο έργο του *Ὑπὲρ τῶν Πολέμων*, ο ιστορικός απέδωσε την ευθύνη των αιματηρών γεγονότων στις συνεχόμενες διαμάχες του δήμου, δηλαδή όλου του πλήθους που παραβρισκόταν επίσημα στους αγώνες με παρουσία του αυτοκράτορα²⁵, ενώ, αντίθετα, στα *Ἀνέκδοτα* ο ίδιος περιορίζει την ευθύνη στους *εταιριστές*, δηλαδή, στους λίγους οργανωμένους νέους οπαδούς των φατριών των δύο μεγάλων δήμων²⁶ και τους οποίους ο Cameron²⁷ αποκάλεσε, όχι με απόλυτη επιτυχία, «hooligans». Η ανάλυση και των άλλων πηγών από τον γράφοντα έδειξε ότι η «στάση του Νίκα» ήταν μια εξέγερση που προκλήθηκε εκ των άνω²⁸. Προκειμένου δηλαδή οι ανεψιοί του Αναστασίου Α', Υπάτιος και οι δύο

22. C. MANGO, *Daily life in Byzantium*, στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium and its image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, London 1984, σ. 345-346. GIATSI, *The organization*, ό.π., σ. 47-53.

23. CAMERON, *Circus factions*, ό.π., σ. 256-257. GIATSI, ό.π., σ. 51-53.

24. CAMERON, ό.π., σ. 230-270.

25. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, J. HAURY (εκδ.) (= G. WIRTH, Leipzig 1963), 24. 1-20.

26. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ἀνέκδοτα*, J. HAURY (εκδ.) (= G. WIRTH, Leipzig 1963), 7.1-3.

27. CAMERON, *Circus factions*, ό.π., σ. 14, 75, 235, 262, 271, 276, 310.

28. S. GIATSI, *The massacre in the riot of Nika in the Great Hippodrome of Constantinople in 532 AD*, *The International Journal of the History of Sport* 12.3 (1995) 141-152.

αδελφοί του, να πάρουν την εξουσία, που θεωρούσαν ότι τους ανήκε, κατάφεραν να προσεταιριστούν με τη σειρά τους τους οργανωμένους οπαδούς του ιπποδρόμου και να συμπαρασύρουν και ισχυρή λαϊκή μερίδα, πολλοί από τους οποίους φαίνεται να είχαν σχέση με το προσφερόμενο στον ιππόδρομο θέαμα²⁹. Η «στάση του Νίκα» ήταν, κατά την άποψή μου, ένα αλόγιστο και εγκληματικό πολιτικό «παιχνίδι», μία εκ των άνω προσχεδιασμένη βία μεταξύ δυο πλευρών που διεκδικούσαν τον αυτοκρατορικό θρόνο: ο Ιουστινιανός Α΄ για να τον διατηρήσει και ο Υπάτιος για να τον κατακτήσει. Ο Ιουστινιανός Α΄, παρέμεινε στο Μεγάλο Παλάτι και, για να μη χάσει την εξουσία, διέταξε τη μεγάλη σφαγή. Υπολογίζεται ότι 33.000 άνθρωποι εξοντώθηκαν σε μια ημέρα. Αυτό το σκηνικό, με μικρότερης έκτασης γεγονότα, δε μας είναι άγνωστο στη βυζαντινή ιστορία. Η σφαγή επομένως δεν ήταν αποτέλεσμα μιας αποτυχημένης λαϊκής επανάστασης ή μια πράξη αυθόρμητης φανατικής βίας, δηλαδή σοβαρός-πολιτικός «χουλιγκανισμός»³⁰.

Ο Α. Camerou γράφει ότι οι μόνες στάσεις στο Βυζάντιο που είχαν μερικώς μεικτό χαρακτήρα («χουλιγκανισμού» και πολιτικού) ήταν τα γεγονότα της «στάσης του Νίκα» και η θανάσιμη διένεξη μεταξύ Φωκά και Μανρικίου. Ο ίδιος απορρίπτει τον χαρακτήρα της κοινωνικής επανάστασης, για το λόγο ότι ο βυζαντινός Μεσαίωνας δεν είχε τα στοιχεία που καθορίζουν να συμβεί κάτι τέτοιο, όπως π.χ. συνέβη στη Γαλλική Επανάσταση ή την Επανάσταση του 1917. Όλες οι άλλες στάσεις, ανεξάρτητα από το χαρακτήρα τους (θρησκευτικό, οικονομικό, κ.τ.λ.), ήταν για τον Camerou πράξεις έντονου πολιτικού «χουλιγκανισμού»³¹.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι περισσότεροι αυτοκράτορες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, χρησιμοποίησαν το θέαμα του ιπποδρόμου για πολιτικούς σκοπούς. Εξαίρεση αποτέλεσαν, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, ο Ιουλιανός και ο Ηράκλειος. Ο πρώτος, επηρεασμένος από το ελληνικό πνεύμα, φοβόταν τη δύναμη του όχλου. Ο Ηράκλειος, σε διαφορετική εποχή, φαίνεται ότι διέκρινε ότι το πολιτικό κέρδος του θεάματος αποτελεί μια ουτοπική πολιτική, την οποία δραματικά πλήρωσαν προηγούμενοι από αυτόν αυτοκράτορες, που υπήρξαν θερμοί υποστηρικτές του θεάματος. Γεγονός είναι ότι από την εποχή του Ηρακλείου οι αυτοκράτορες χρησιμοποίησαν τους δήμους μόνο για το τελετουργικό μέρος των αγώνων και δεν τους χρησιμοποίησαν για πολιτικούς σκοπούς³². Είναι ακόμη αλήθεια ότι τα

29. Ό.π., σ. 147-148.

30. Ό.π., σ. 141, 148.

31. CAMERON, Circus factions, ό.π., σ. 271-272, 276-277.

32. Ό.π., σ. 254-257, 270, 282, 299, 297.

γεγονότα της «στάσης του Νίκα» δημιούργησαν τόσο μεγάλο φόβο στον λαό, που για αρκετά χρόνια ο ιππόδρομος έμεινε κλειστός. Το φόβο, οπωσδήποτε, αύξησαν τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν στο χώρο του Μεγάλου Ιπποδρόμου επί Φωκά και Μαυρικίου. Στη ουσία, οι αυτοκράτορες φαίνεται να κατάλαβαν ότι ο ιππόδρομος ως πολιτικό εργαλείο ήταν πολύ επικίνδυνο, αφού μετέτρεπε, μέσα από μια αρνητική ανατροφοδότηση, εύκολα το πλήθος σε όχλο. Στην παραπάνω προσεκτική πολιτική των αυτοκρατόρων, που κρατήθηκε μέχρι και λίγο πριν από το 1204, όταν έπαυσαν για πάντα οι αρματοδρομίες³³, φαίνεται να βοήθησε μαζί με την αποδυνάμωση των δήμων και η στάση της Εκκλησίας, που ως γνωστόν συμφωνούσε με το θέαμα των αρματοδρομιών, μόνον όταν αυτό γινόταν με την παρουσία του αυτοκράτορα³⁴.

Το θέμα των αματηρών γεγονότων στους βυζαντινούς ιπποδρόμους φαίνεται να συνδέεται και με την εκδοχή ότι πολλοί αυτοκράτορες της πρώιμης περιόδου «φιλούσαν» (δηλαδή υποστήριζαν ανοικτά) κάποιον από τους δυο μεγάλους δήμους (Πράσινους ή Βένετους)³⁵. Ο Α. Camegon³⁶ δε δέχεται ότι ήταν δυνατόν ένας αυτοκράτορας να υποστηρίζει πολιτικά μέσα στον ιππόδρομο ανοικτά ένα μέρος του λαού. Ο C. Mango³⁷, που αποδέχεται την παραπάνω άποψη, σημειώνει ότι το ανοικτό ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων έφθανε μέχρι να εξασφαλιστεί η δημόσια εικόνα τους ('public image'). Κι όμως, οι πηγές αναφέρουν ότι κάποιοι αυτοκράτορες υποστήριζαν ανοικτά έναν συγκεκριμένο δήμο. Ένα τέτοιο παράδειγμα υπήρξε ο Ιουστινιανός Α', ο οποίος συμπάθουσε τους Βένετους, ενώ η Θεοδώρα φέρεται ως φανατική οπαδός των Πρασίνων³⁸. Τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη και στην περίπτωση του Ιουστινιανού, αφού τα δύο μέρη κατά τη διάρκεια των γεγονότων της στάσης του Νίκα βρέθηκαν ενωμένα. Ο G. Ostrogorsky για το ίδιο θέμα έγραψε ότι για πολλούς αυτοκράτορες ο ιππόδρομος στάθηκε χώρος μεγάλης απογοήτευσης³⁹. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου σημειώνει ότι από την

33. Ό.π., σ. 285.

34. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ (εκδ.), Αθήνα 1852-1855, τ. 2, σ. 357-359.

35. Πασχάλιον Χρονικόν, L. DINDORF (εκδ.), *CSHB*, Bonnae 1832, σ. 592 (ο Μαρκιανός υποστήριξε τους Βένετους). ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, Έπιτομή Ἱστοριῶν, Μ. PINDER-ΤΗ. BUTTNER-WOBST (εκδ.), *CSHB*, Bonnae 1841-1897, σ. 135, 151, 153, 165, 196, 200. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἱστορία Α', 324 - 610, Αθήνα 1975, σ. 330, 327-331.

36. CAMERON, *Circus factions*, ό.π., σ. 282-285, 297-299.

37. MANGO, *Daily life in Byzantium*, ό.π., σ. 349.

38. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Χρονογραφία, C. DE BOOR (εκδ.), τ. Α', Leipzig 1883, σ. 181.

39. OSTROGORSKY, Ἱστορία, τ. Α', ό.π., σ. 129-130, 137, 152.

εποχή του Ηρακλείου και εξής τα βίαια επεισόδια στον ιππόδρομο μειώθηκαν, λόγω της δραματικής μείωσης της δύναμης των δήμων. Είναι διαπιστωμένο ότι, από την εποχή του Ηρακλείου και μετά, οι αυτοκράτορες κράτησαν ίσες αποστάσεις από τους δήμους. Η αρχή έγινε από την ίδια τη σύζυγό του⁴⁰. Πράγματι, φαίνεται ότι η ήρεμη πορεία του θεάματος του ιπποδρόμου από την εποχή του Ηρακλείου και μετά οφείλεται και στο γεγονός ότι οι αυτοκράτορες παρουσιάζονται στη δημόσια σκηνή, και ιδιαίτερα στον ιππόδρομο, ως βασιλείς και όχι, όπως πριν, ως απόλυτοι μονάρχες⁴¹. Τα παραπάνω στοιχεία δικαιολογούν, ίσως, και το γεγονός ότι μετά τον Ηράκλειο κάποιοι αυτοκράτορες αγωνίζονται ως ηνίοχοι στον ιππόδρομο⁴² ή ακόμη ένας αυτοκράτορας, όπως ο Κωνσταντίνος Ζ', ασχολείται με τη σημειωτική βελτίωση των κανονισμών της οργάνωσης των αγώνων⁴³.

Αδιευκρίνιστο παραμένει ακόμη και το θέμα του «διαλόγου», που γινόταν σύμφωνα με το αυτοκρατορικό πρωτόκολλο της οργάνωσης των αθλητοδρομιών, μεταξύ αυτοκράτορα και των δύο ισχυρών δήμων (οργανωμένων οπαδών). Ο Κωνσταντίνος Ζ' περιγράφει⁴⁴ με λεπτομέρεια, αλλά με πολλές ανακρίβειες, το τελετουργικό μέρος των αγώνων, που σε περιόδους ομαλής λειτουργίας των πολιτικών πραγμάτων ήταν η μεγαλύτερη γιορτή της πρωτεύουσας, αφού δινόταν η ευκαιρία στο λαό να δει τον αυτοκράτορα από κοντά. Ο Α. Cameron⁴⁵ αμφισβήτησε τόσο την ύπαρξη διαλόγων, όσο και τον συγκεκριμένο διάλογο, που μας παραδίδεται πλήρης από το χρονόγραφο Θεοφάνη και έλαβε χώρα κατά τη «στάση του Νίκαια»⁴⁶. Η αλήθεια πρέπει ν' αναζητηθεί στον τυπικό μάλλον χαρακτήρα εκείνων των «διαλόγων», και όχι στο γεγονός, αν υπήρξε πραγματικά ο διασωζόμενος. Οπωσ-

40. Μετά το θάνατο, για παράδειγμα, του Ηρακλείου, η χήρα του Μαρτίνα κάλεσε το λαό στον ιππόδρομο για να του παρουσιάσει τα δυο παιδιά της, ως διαδόχους του θρόνου. Πρβλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Ιστορία (Β1) 610-867, Αθήνα 1981, σ. 46-47 και 82-83, 255-257 για την υποβάθμιση του ρόλου των δήμων από την εποχή του Ηρακλείου και εφεξής.

41. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 255-257.

42. ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, I. BEKKER (εκδ.), *CSHB*, Bonnae 1838, σ. 197-198, 681, 798-799.

43. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Περί βασιλείου τάξεως, ό.π., σ. 94-165. GIATSI, *The organization of Chariot-Racing*, ό.π., σ. 47-57.

44. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Περί βασιλείου τάξεως, ό.π., σ. 94-165.

45. CAMERON, *Circus factions*, ό.π., σ. 318-33.

46. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 181-184. Ο σχεδιασμός του «διαλόγου» ήταν μάλλον στερεότυπος και άλλαζαν τα συνθήματα και το περιεχόμενο κατά περίπτωση. Ο αυτοκράτορας παραδοσιακά έμενε όλη την ημέρα στον ιππόδρομο και ήταν όχι μόνο ο κύριος οργανωτής, αλλά και ο χορηγός των αλόγων και της τροφής του πλήθους. Είθιστο, πριν από τον αγώνα, ο αυτοκράτορας να ευλογεί τον λαό και να εξαγγέλλει κάποια ευεργετικά μέτρα.

δήποτε, ο διάλογος δεν ήταν πολιτικός, τύπου αρχαίας ελληνικής αγοράς, ούτε έμοιαζε με διάλογο ανοικτής λαϊκής σύναξης της σύγχρονης δημοκρατίας. Ήταν μια συνήθεια να ανταλλάσσουν οι διάφορες πλευρές (*μανδάτωρ* για τον αυτοκράτορα, κράκτες για τις δυο φατρίες = δήμοι, μέρη) κάποια διφορούμενα συνθήματα, που όχι σπάνια, είχαν και κάποιες απαιτήσεις και ιδιαίτερες προς τον αυτοκράτορα παρακλήσεις. Είναι ακόμη γεγονός ότι υπήρχε μια τελετουργική ατμόσφαιρα στον ιππόδρομο. Κάποια μέρη της ακτολογίας των δήμων είχαν ακόμη και εκκλησιαστικό ήχο. Αυτό ήταν απόρροια της αυτοκρατορικής παρουσίας, γεγονός που εξασφάλιζε την επίσημη τελετουργία. Πρόβλημα υπήρχε μόνον τότε, όταν στο οργανωμένο θέαμα υπεισέρχονταν τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες. Η περίπτωση του θανάσιμου ανταγωνισμού μέσα στον ιππόδρομο μεταξύ Μαυρικίου και Φωκά, όπως προαναφέρθηκε, είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα⁴⁷.

Την ύπαρξη τέτοιου παράδοξου «διαλόγου» πιστοποιούν και τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης το 390. Το πρόβλημα εδώ ήταν περισσότερο πολύπλοκο. Ο εκπρόσωπος του αυτοκράτορα δεν υποχώρησε σε αδιανόητες για το κράτος παραχωρήσεις. Από την άλλη μεριά, το πλήθος δε φαίνεται να κατανόησε τα όρια της δυναμικής του εκφραστικής παρουσίας στον ιππόδρομο. Διαπιστώνεται δηλαδή μια πολύπλοκη, ουτοπική και αντιθετική κατάσταση, την οποία ο Α. Kazhdan χαρακτήρισε ορθά ως *ambivalence of reality* (δίσημη ή αντιφατική πραγματικότητα), που παρατηρήθηκε και σε πολλές άλλες περιπτώσεις της βυζαντινής ζωής⁴⁸. Το πλήθος του ιπποδρόμου της Θεσσαλονίκης, δηλαδή, παρασύρθηκε από το γεγονός της στιγμής και, επηρεασμένο από άλλα προηγούμενα πολιτικά γεγονότα, μετατράπηκε σε όχλο και δολοφόνησε το διοικητή της πόλης. Τότε, απροσδόκητα για το λαό και μετά από λίγες βδομάδες ο Θεοδόσιος Α΄ διέταξε τη φοβερή σφαγή⁴⁹.

Η άποψη πολλών μαρξιστών ιστορικών⁵⁰ ότι κάποια αιματηρά γεγονότα του βυζαντινού ιπποδρόμου (κυρίως της Θεσσαλονίκης το 390 και η «στάση

47. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Ιστορία, σ. 327.

48. Α. KAZHDAN - G. CONSTABLE, *People and power in Byzantium. An introduction to modern Byzantine studies*, Washington 1982, σ. 140-161, στη σ. 65 για την παρουσία των πολιτικών ηγετών στους χώρους του θεάματος.

49. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 339.

50. Μ. V. LEVTSENKO, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Γ. Ν. ΒΙΣΤΑΚΗΣ, Αθήνα [χ.χ.], σ. 258-259. Ο Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Η κοινωνία από την αρχαιότητα στον Μεσαίωνα*, στο: Πρακτικά Επιστημονικών Εκδηλώσεων με θέμα *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 99, 103, υποστηρίζει ότι η γενική πτώχευση οδήγησε το λαό στη στάση του Νίκα. Ο ΙΔΙΟΣ, *Σχετικά με το ταξικό περιεχόμενο της «Στάσης του Νίκα»*, *Επιστημονική Σκέψη* 22 (1985) 17-24. Βλ. για βασική βιβλιογραφία VASILIEV, *Ιστορία*, ό.π., σ. 198, σημ. 1, 2, 3 και σ. 199, σημ. 1.

του Νίκα» το 532) ήταν επαναστατικές εξεγέρσεις του λαού, του τύπου του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342), της Γαλλικής Επανάστασης (1789) ή των Μπολσεβίκων (1917), είναι υπερβολική και μάλλον αστήρικτη. Το πρώιμο Βυζάντιο ήταν εποχή με ελάχιστα ή καθόλου ίχνη λαϊκής συνείδησης για διεκδίκηση κοινωνικών δικαιωμάτων⁵¹. Η περίπτωση του κινήματος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης αποτελεί μια μοναδική περίπτωση, στην οποία είχαν εμπλακεί πολλοί παράγοντες. Η Γαλλική και η Οκτωβριανή επανάσταση, από την άλλη μεριά, στηρίχθηκαν σε ιδεολογίες της νέας πλέον εποχής, που κατά τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα προετοίμασαν οι διαφωτιστές ή οι Χέγκελ και Μαρξ αργότερα. Όμως, όπως είναι γνωστό, και η καθεμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις εκδηλώθηκε σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και με διαφορετικά αποτελέσματα. Επίσης, η θεωρία περί χουλιγκανισμού (Hooliganism) του Cameron⁵² είναι ελλιπής, τόσο για τα γεγονότα της «στάσης του Νίκα», όσο και για τα αντίστοιχα της Θεσσαλονίκης, που χρονολογούνται 140 χρόνια νωρίτερα. Η έντονη βία (χουλιγκανισμός), οπωσδήποτε, ως φαινόμενο συνδέεται και με τις δυο μεγάλες σφαγές, αλλά μόνο μερικώς. Η περίπτωση της σφαγής της Θεσσαλονίκης, ως προς την πρώτη της φάση (Μάρτιος του 390) μπορεί να χαρακτηριστεί ως πράξη βίαιης αντίδρασης χωρίς σοβαρό πολιτικό χαρακτήρα. Αντίθετα, η σφαγή (Μάιος του ίδιου έτους στον ίδιο χώρο) ανήκει στα μεγάλα πολιτικά εγκλήματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων και ίσως όλων των εποχών. Για κάθε, λοιπόν, περίπτωση αιματηρού γεγονότος στο βυζαντινό ιππόδρομο διαπιστώνεται μια ιδιαιτερότητα και συγχρόνως μια πολυπλοκότητα, που εξηγείται, όπως θα φανεί και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης από την αμφισημία της εποχής και την έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών.

3. Η πόλη της Θεσσαλονίκης και το πολιτικό πλαίσιο

Η Θεσσαλονίκη, ύστερα από την υποταγή της στους Ρωμαίους και καθ' όλη τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο, αποτέλεσε μεγάλο πολιτικό και οικονομικό κέντρο της Ιλλυρίας, της μεγάλης ρωμαϊκής επαρχίας που συμπεριλάμβανε τη Μακεδονία, μέρος της Θράκης και της Θεσσαλίας, την Ήπειρο και την Ιλλυρία⁵³. Διακριτικό στοιχείο της πόλης κατά τη βυζαντινή και τη νεότερη εποχή είναι το γεγονός ότι πάντοτε ήταν η «δεύτερη πόλη»,

51. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινή Ιστορία, ό.π., σ. 190 κ.ε.

52. CAMERON, Circus factions, ό.π., σ. 77, 271-277, 210. A. CAMERON, Porphyrius the charioteer, London 1975, σ. 181, 236.

53. O. TAFRALI, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913 (ανατ. IMXA, Θεσσαλονίκη

αν και ο Runciman σε κάποια συγκυριακή χρονική στιγμή τη θεώρησε και ως «πρώτη πόλη»⁵⁴. Ο Θεοδώρητος Κύρου την περιγράφει ως εξής:

*Θεσσαλονίκη πόλις ἐστὶ μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος, εἰς μὲν τὸ Μακεδόνων ἔθνος τελοῦσα, ἡγουμένη δὲ καὶ Θετταλίας καὶ Ἀχαΐας καὶ μέντοι καὶ ἄλλων παμπόλλων ἐθνῶν ὅσα τῶν Ἰλλυρίων τὸν ὕπαρχον ἡγούμενον ἔχει...*⁵⁵

Κατά την προχριστιανική περίοδο στην πόλη, εκτός από τον ιππόδρομο, υπήρχαν και άλλοι αθλητικοί χώροι⁵⁶, κυριότεροι από τους οποίους ήταν το στάδιο, το καλούμενο και *θέατρον*, το αμφιθέατρο, το γυμνάσιο, η παλαιόστρα, τα λουτρά, που βρίσκονταν στο χώρο που κτίστηκε η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου, και άλλοι μικρότεροι. Δυστυχώς οι παραπάνω αθλητικοί χώροι δεν έχουν διασωθεί και, ίσως, αυτός είναι ο λόγος, που οι γνώμες για την ιστορία των κτισμάτων δίστανται. Στην πόλη γίνονταν αρματοδρομίες, μονομαχίες, αθλητικοί αγώνες και μεγάλες γιορτές (Καβείρια, Ολύμπια, Πύθια κ.ά.). Απόληχος των αρχαίων εορτών καθ' όλη την Βυζαντινή περίοδο στάθηκαν τα Δημήτρια, που ο Τιμαρίων στο 12ο αιώνα τα προσομοιάζει με τα Μεγάλα Παναθήναια της αρχαίας Αθήνας και τα Πανιώνια της Ιωνιάς⁵⁷.

1993 και ελλ. μτφρ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η Θεσσαλονίκη από τις απαρχές έως τον 14ο αιώνα, Αθήνα 1994, σ. 19-70). Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Η χριστιανική Θεσσαλονίκη προϊσταμένη του Πλυρικού (50 μ.Χ. - 395 μ.Χ.), στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από τον Αποστόλου Παύλου μέχρι και της Κωνσταντινείου Εποχής, Β' Επισημονικό Συμπόσιο ΚΓ Δημήτρια*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 108-116. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Εγκώμια της πόλης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 7-14 (Βιβλιογραφία), 15-22 (Ιστορία της πόλης), 23-26 (Ιστορία 4ου μ.Χ. αι. και για τη σφαγή του 390 μ.Χ.).

54. ST. RUNCIMAN, *Byzantine civilization* (ελλ. μτφρ. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗ, Αθήνα 1970), London 1973, σ. 230-231. Για την ιστορία της πόλης στον 4ο μ.Χ. αι. βλ.: ΑΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 23-64. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2300 ΧΡΟΝΙΑ, εκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985. Α. Ι. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 34-40. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Μακεδονία: ιστορία-μνημεία-μουσεία*, Αθήνα 1996, σ. 62 (τοπογραφικό πόλης). Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 224-249. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και τέχνη. Έκθεση Λευκού Πύργου, Αθήνα 1986. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996.

55. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 306. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 23-25. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Η Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 5, σημ. 1.

56. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 27-28.

57. ΤΙΜΑΡΙΩΝ, R. ROMANO (εκδ.) (νεοελλ. μτφρ. Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, Θεσσαλονίκη 2001), Napoli 1974, σ. 52.

Ύστερα από την επίσκεψη του Αποστόλου Παύλου στη Θεσσαλονίκη το 50 μ.Χ., η πόλη, στους επόμενους τρεις περίπου αιώνες, έγινε μεγάλο χριστιανικό κέντρο⁵⁸. Αποτέλεσε όμως και χώρο συγκρούσεων, τόσο μεταξύ εθνικών και χριστιανών όσο και μεταξύ χριστιανών και αιρετικών χριστιανών. Ο Θεοδόσιος Α΄ είχε πολύ καλές σχέσεις με την πόλη της Θεσσαλονίκης. Έμεινε σ' αυτήν κατά τα έτη 379-380 μ.Χ., και σ' αυτό το διάστημα βαπτίστηκε χριστιανός, γνώρισε τη δεύτερη γυναίκα του Galla και άρχισε τους αγώνες του κατά των αιρέσεων⁵⁹.

4. Τα γεγονότα

Οι αγώνες που οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης πήγαν να παρακολουθήσουν, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, στον ιππόδρομο της πόλης στα τέλη Μαρτίου του 390, ήταν μάλλον επίσημοι, ενταγμένοι στο πρωτόκολλο των μεγάλων αρματοδρομιών της αυτοκρατορίας. Οι οργανωμένοι θεατές δεν επέτρεψαν την έναρξη των αγώνων, επειδή ο φρούραρχος της πόλης, Βουτέριχος ή Βουθέριχος, που ήταν μάλλον Γότθος και που ως στρατιωτικός διοικητής της πόλης και όλου του Ιλλυρικού είχε και την ευθύνη της οργάνωσης των αγώνων, είχε φυλακίσει τον καλύτερο ηνίοχο του ιπποδρόμου για το βαρύ αδίκημα της παιδεραστίας. Σύμφωνα με τον Σωζομενό:

ἦν δὲ τῆς ἀμαρτίας πρόφασις τοιάδε. Βουθερίχου τοῦ ἡγουμένου τότε τῶν παρ' Ἰλλυριοῖς στρατιωτῶν ἡνίοχος τὸν οἰνοχόον αἰσχροῦς ἰδὼν ἐπέιρασε, καὶ συλληφθεὶς ἐν φρουρᾷ ἦν. Ἐπισήμου δὲ ἵπποδρομίας ἐπιτελεῖσθαι μελλούσης ὡς ἀναγκαῖον εἰς τὴν ἀγωνίαν ὁ Θεσσαλονικέων δῆμος ἐξήτει ἀφίεσθαι ὡς δὲ οὐδὲν ἦννεν, εἰς χαλεπὴν κατέστη στάσιν καὶ τελευταῖον τὸν Βουδερίχαν ἀνεῖλε... Ἐντεῦθεν δὲ πολλῶν ἀδίκων ἐνεπλήσθη φόνων ἡ πόλις⁶⁰.

Στην άρνηση του Βουτερίχου να ελευθερώσει τον ηνίοχο το πλήθος μετατράπηκε σε όχλο και αντέδρασε με πράξεις φανατικής και αλόγιστης βίας. Οι πράξεις βίας που φαίνεται στη συνέχεια να απλώθηκαν και σε όλη την

58. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 888-889. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 28-29.

59. ΚΟΛΙΑΣ, ό.π., σ. 24-26. ΧΡΥΣΟΣ, Η σφαγή, ό.π., σ. 93, 98, 101.

60. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 339. Ο συγγραφέας αποφεύγει να μιλήσει περιεκτικά για την εγκληματική διαταγή του αυτοκράτορα, ενώ ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 889, είναι αυστηρότερος και πιο κοντά στο πολιτικό έγκλημα.

πόλη κατέληξαν στη δολοφονία του Βουτερίχου και της προσωπικής φρουράς του. Ο Θεοδοσίος βρισκόταν στο Μεδιόλανο καὶ ἐπεὶ τότε ἐμηνύθη, εἰς ἄμετρον ὁργὴν ἐμπεσὼν ὁ βασιλεὺς ρητὸν τῶν προστυγχανόντων ἀριθμὸν ἀναιρεθῆναι προσέταξεν⁶¹. Ἐτσι, μετὰ ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐντονη πίεση τοῦ νέου διοικητῆ τῆς πόλης, τοῦ οὐοίου το ὄνομα, παραδόξως, δεν αναφέρουν οι πηγές, διέταξε τη σφαγή των Θεσσαλονικέων.

Τριάντα ἢ και σαράντα ἡμέρες περίπου αργότερα, κατὰ μήνα ἴσως Μάιο, ο λαὸς επανακλήθηκε με ἐντολή τοῦ αυτοκράτορα ἀπὸ το νέο στρατιωτικὸ διοικητῆ να παραστεί και πάλι σε ἀρματοδρομίες. Ἀντὶ ὁμως να γίνουν ἀγῶνες, ἐκλείσαν οι μεγάλες θύρες τοῦ κτιρίου και ο στρατὸς ὄρμησε και σκότωσε ὅλους τοὺς θεατὲς χωρὶς καμιά ἐξαίρεση (7.000 ἢ 15.000). Το γεγονός συγκλόνισε ὅλη την αυτοκρατορία και ἰδιαίτερα τον ἱεράρχη Ἀμβρόσιο, που ἐκείνη την εποχὴ ἦταν ἐπίσκοπος τοῦ Μεδιολάνου (Μιλάνου). Οκτῶ μήνες αργότερα, κατὰ τη διάρκεια τῆς γιορτῆς των Χριστουγέννων, ο Ἀμβρόσιος δεν ἐπέτρεψε την εἴσοδο τοῦ Θεοδοσίου Α' στον ἱερὸ ναὸ τῆς πόλης του, ζητώντας ἀπὸ αὐτὸν να ζητήσῃ δημόσια συγγνώμη. Ο Θεοδοσίος ἔδειξε δημόσια την μεταμέλειά του και το συμβάν θεωρήθηκε ἀπὸ πλευράς Ἐκκλησίας λήξαν.

5. Αἷτια και αφορμές

Υπάρχουν αρκετὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα στο θέμα τῆς διαταγῆς για τη σφαγή. Το πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι το χρονολόγιο των γεγονότων. Ἡ δολοφονία τοῦ Βουτερίχου στον ἱππόδρομο, σύμφωνα με τις πηγές, ἐγινε οκτῶ μήνες πριν ἀπὸ τα Χριστούγεννα τοῦ 390, δηλαδή τέλη Μαρτίου ἢ ἀρχές Ἀπριλίου τοῦ 390. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ μεγάλη σφαγή ἐγινε σε χρόνο ὀχι μικρότερο των 25-30 ἡμερῶν, ὁμως ἀρκετὸς χρόνος, για μια ἐφιππη γρήγορη ταχυδρομικὴ ἀποστολὴ τῆς εποχῆς να πάει και να ἐρθῇ ἀπὸ τη Θεσσαλονίκη στο Μεδιόλανον. Ὅμως, για να γίνουν ἐκτακτες ἀρματοδρομίες, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες τοῦ ἐτήσιου πρωτοκόλλου, ἐπρεπε να ὑπάρχει ρητὴ αυτοκρατορικὴ ἐντολή⁶². Ἰσως, λοιπόν, για μια δεύτερη πρόσκληση των Θεσσαλονικέων, να μην ἀναζητήθηκε μια παραπλανητικὴ αἰτιολογία, ἀλλὰ να χρησιμοποιήθηκε ἡ 11η Μαΐου, ἡμέρα (ἐπίσημη) που γιορτάζονταν σε ὅλη την αυτοκρατορία τα ἐγκαίνια τῆς Νέας Ρώμης και τοῦ Μεγάλου Ἱπποδρόμου τῆς Κωνσταντινούπολης το 330 μ.Χ. ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο Α'.

61. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, ὁ.π.

62. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Περί βασιλείου τάξεως, ὁ.π., σ. 94-184. CAMERON, Circus factions, ὁ.π., σ. 116. MANGO, Daily life in Byzantium, ὁ.π., σ. 346.

Το δεύτερο ερώτημα είναι πώς ο Θεοδόσιος Α΄ πήρε μια τόσο σκληρή απόφαση. Φαίνεται καθαρά ότι ο αυτοκράτορας εκβιάστηκε με απόλυτο τρόπο από το διάδοχο του Βουτερίχου, αφού η πόλη ως μεγάλο αστικό κέντρο αποτελούσε τον τόπο διαμονής πολλών χιλιάδων ξένων μισθοφόρων στρατιωτών και ιδιαίτερα Γότθων⁶³. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος περιγράφοντας την πολιτική του Θεοδοσίου Α΄ απέναντι στους Γότθους σημειώνει ότι η στάση του παραπάνω αυτοκράτορα ήταν εναλλασσόμενη από σκληρή σε ήπια για τα πρώτα χρόνια, αλλά τελικά έγινε συμβιβαστική για να χρησιμοποιεί τον παραπάνω λαό στρατιωτικά⁶⁴. Αυτό υποδηλώνει ότι ο Θεοδόσιος Α΄ την άνοιξη του 390 μ.Χ. υπολόγιζε πολύ σοβαρά τα Γοτθικά στρατεύματα που ήταν εγκατεστημένα στη Θεσσαλονίκη και ότι η πίεση που δέχτηκε από τους αρχηγούς τους, για μια μαζική αιματηρή εκδίκηση, ήταν πολύ ισχυρή. Ο Ι. Hahn τοποθετεί τα αίτια της σκληρής απόφασης στο γεγονός της ανασφάλειας που ένιωσε ο Θεοδόσιος Α΄ ως αυτοκράτορας, γεγονός που τον οδηγούσε να υποκύπτει στις απαιτήσεις των Γερμανών στρατηγών⁶⁵. Τόσο η παραπάνω άποψη, όσο και η άποψη του Γ. Κόλια⁶⁶ ότι ο λαός της Θεσσαλονίκης επαναστάτησε για να απαλλαγεί από το βάρος της παραχώρησης καταλύματος στους Γότθους (μιτάτα) ή λόγω της μεγάλης φορολογίας, δε φαίνεται να τεκμηριώνονται απόλυτα από τα γεγονότα. Ίσως ένας συνδυασμός των παραπάνω απόψεων μ' αυτή του πολιτικού εκβιασμού να προσεγγίζει την αλήθεια της εκδικητικής απόφασης. Η άποψη του πολιτικού εκβιασμού δεν αποκλείει και άλλα αίτια, που ήταν ο ξένος στρατός και η μεγάλη φορολογική επιβάρυνση. Όλα τα παραπάνω ενίσχυσαν την ψυχολογική φόρτιση των Θεσσαλονικέων μέσα στον ιππόδρομο. Σε κάθε εποχή, η παρουσία ξένων στρατιωτών σε μια πόλη, και μάλιστα αλλόγλωσσων, δημιουργεί στενοχώριες και μίσση στον τοπικό πληθυσμό. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης οι κάτοικοι φαίνεται πράγματι να ήταν εναντίον των Γότθων και φυσικά, έμμεσα, και εναντίον του ίδιου του αυτοκράτορα. Μια τέτοια δυσανεμία ήταν εύκολο να εκδηλωθεί μέσα στον ιππόδρομο, όπου, όχι σπάνια, κυριαρχούσε το αυθόρμητο στοιχείο. Ο Θεοδόσιος Α΄ δεν μπορούσε να δεχθεί τη δυσανεμία μιας φιλικής πόλης, αφού όλη του η προσπάθεια ήταν να αντιμετωπίσει τον εξωτερικό εχθρό και όχι έναν απρόσμενο εσωτερικό. Αν η ερμηνεία του πολιτικού εκβιασμού είναι βάσιμη, κάτι

63. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 45, σημ. 1, σ. 59, σημ. 4, σ. 63, 79, σημ. 2.

64. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους, ό.π., σ. 170-173, 181, 191-192, 196, 214.

65. ΗΑΗΝ, Η εξέγερση του 390, ό.π., σ. 365-366.

66. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 45. Επίσης για το θέμα της παρουσίας των Γότθων στο Βυζάντιο στην εποχή του Θεοδοσίου Α΄, βλ. VASILIEV, Ιστορία, ό.π., σ. 109, 115-117, 120 κ.ε.

που υποστηρίζει ο γράφων, τότε όλες οι αφορμές και τα αίτια της μεγάλης σφαγής θα πρέπει να θεωρούνται δευτερεύοντα και θα πρέπει να επανεκτιμηθούν, ως προς τη σχέση τους με τη σφαγή στον ιππόδρομο.

Ένα άλλο κρίσιμο ερώτημα που αφορά στη σφαγή είναι αν οι δυο νόμοι, σχετικοί με την αναβολή κατά ένα μήνα των θανατικών ποινών και της παιδεραστίας, συνδέονται με αυτήν άμεσα. Κατά τον I. Hahn, ο νόμος αυτός (Th. C. IX.40,13) ήταν μάλλον απόρροια της προσεκτικής, μετά την άδικη σφαγή, πλέον εσωτερικής πολιτικής του Θεοδοσίου Α' στο χρονικό διάστημα των ετών 391-395 μ.Χ.⁶⁷ Όμως και ο νόμος (Th. C. XVI.2,27) που πρόβλεπε τις ποινές για την ομοφυλοφιλία, και ιδιαίτερα την παιδεραστία, εκδόθηκε στις 23 Αυγούστου του 390. Προφανώς ο Θεοδόσιος Α' θέλησε με έναν αυστηρότερο νόμο να δικαιολογήσει τη μη απελευθέρωση του ηνιόχου, που ήταν και η αφορμή της σφαγής⁶⁸.

Για το θέμα των απαγορεύσεων των σχετικών με την ομοφυλοφιλία και την παιδεραστία⁶⁹, που επέβαλε η χριστιανική θρησκεία, μπορεί να σημειωθούν τα εξής. Μια αντίδραση αυτού του είδους, δηλαδή να δημιουργηθούν βίαια επεισόδια, δε θα ήταν αναμενόμενη στην προχριστιανική εποχή, αν και αρκετοί αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Πλάτωνας⁷⁰ ή ο *Γυμνασιαρχικός Νόμος* της Βέροιας⁷¹ (δημοσιευμένος το 168 π.Χ.) τάσσονται κατά της παιδεραστίας. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί σήμερα, αν, ακόμη και στην εποχή του Θεοδοσίου Α', το σοβαρό αδίκημα της παιδεραστίας μπορούσε να προκαλέσει από μόνο του τόσο μεγάλη κοινωνική έξαρση. Γεγονός όμως είναι ότι δεν είναι δυνατόν μια πράξη φανατικής αλόγης βίας, έστω κι αν συνοδεύτηκε με τη δολοφονία ενός επίσημου προσώπου, να δικαιολογεί μια γενική σφαγή, που ξεπερνά και τα φρικιαστικά πολεμικά εγκλήματα. Η διαταγή για την εν ψυχρώ εκτέλεση τόσων πολιτών δείχνει μια εκ προμελέτης ενέργεια. Οι

67. HAHN, Η εξέγερση του 390, ό.π., σ. 356.

68. Ό.π., σ. 355 και 356.

69. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Η θέση των ομοφυλοφίλων στη βυζαντινή κοινωνία, στο: *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο, Πρακτικά Ημερίδας 9 Μαΐου 1992*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993, σ. 171-269. Στις πηγές δε διαχωρίζεται, ως προς το ποινικό μέρος, το θέμα της παιδεραστίας με το αντίστοιχο της ομοφυλοφιλίας.

70. ΠΛΑΤΩΝ, Συμπόσιον, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα [χ.χ.], 183a-d. Για τη νομοθεσία που απαγόρευε την παιδεραστία στην Αθήνα βλ. σ. 112, σημ. 115. ΠΛΑΤΩΝ, Φαίδρος, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα [χ.χ.], 241d και 265. G. KYLE, Athletics in ancient Athens, Leiden 1987, σ. 133, σημ. 48. T. F. SCANLON, Eros and Greek athletics, Oxford 2002, σ. 72.

71. P. H. GAUTHIER - M. B. HATZOPOULOS, La loi Gymnasiarchique de Beroia, *Μελετήματα* 16, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σσ. 13-20 (όψη Α) και J. M. R. CROMACK, The Gymnasiarchal Law of Beroea, στο: *Ancient Macedonia II*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 139-150.

πηγές δεν αφήνουν να φανεί καθαρά ότι ο Θεοδόσιος Α΄ εξαναγκάστηκε από τους ξένους μισθοφόρους για την αποτρόπαια πράξη. Τί άραγε θα έπραττε, αν στη θέση του Βουτερίχου ήταν ένας μη «βάρβαρος» διοικητής; Η αντιπάθεια λοιπόν των Θεσσαλονικέων προς τους Γότθους, πέρα για πέρα δικαιολογημένη, και η αντίδραση των Γότθων επηρέασε τον Θεοδόσιο Α΄. Φαίνεται, σχεδόν καθαρά, ότι ο αυτοκράτορας εγκλωβίστηκε στα μεγάλα κατακτητικά σχέδιά του. Είχε δηλαδή ανάγκη τη βοήθεια των Γότθων, που λίγα μόλις χρόνια πριν ήταν εχθροί του⁷².

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να τονιστεί ότι μετά τον πόλεμο που διεξήγαγε εναντίον των Γότθων ο Ουάλης τα έτη 367-369 μ.Χ., η ιδέα της ειρηνικής συνύπαρξης και του εκχριστιανισμού του παραπάνω λαού ωρίμασε. Το 382 ο Θεοδόσιος Α΄ κατέληξε σε μια ειρηνική συνύπαρξη. Έχοντας εξασφαλίσει την εσωτερική κατάσταση ο παραπάνω αυτοκράτορας μετακινήθηκε το 388 στην Ιταλία, προκειμένου να αντιμετωπίσει το κίνημα του Μαξιμίου (383-388 μ.Χ.)⁷³. Επομένως, τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης βρήκαν απροετοίμαστο το Θεοδόσιο Α΄, αφού ήταν ένα καθαρό εσωτερικό θέμα της αυτοκρατορίας, την οποία προσπαθούσε να κρατήσει στην οικονομική της διάσταση (*pac romana*). Το θέμα των σχέσεων Θεοδοσίου Α΄ και Γότθων αναλύεται με επιτυχία από τον Ε. Χρυσό σε μια ειδική για το Γοτθικό θέμα μονογραφία⁷⁴. Φαίνεται λοιπόν πιθανότερο ότι το 390 οι Γότθοι είχαν τόσο μεγάλη επιρροή στη Μακεδονία και τη Θράκη, που μπόρεσαν να επιβάλουν στον Θεοδόσιο Α΄ ένα μεγάλο έγκλημα. Εξάλλου, πώς θα μπορούσε να είναι στρατιωτικός διοικητής της Θεσσαλονίκης (κέντρου ολόκληρου του Ιλλυρικού) ο Βουτέρικος, αν δεν είχε προηγηθεί ένα πλαίσιο ειρηνικής συνύπαρξης των δύο πλευρών;

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι προθέσεις του Θεοδοσίου Α΄ και του νέου στρατιωτικού διοικητή κρατήθηκαν μυστικές. Ο Νικηφόρος

72. Περιέργως οι εκτελεστές στη στάση του Νίκα ήταν πάλι Γότθοι, που λογικά δεν είχαν κανένα φιλικό και ηθικό δεσμό με τους πολίτες της Κωνσταντινούπολης.

73. ZOSIME, *Histoire Nouvelle*, II, 4. XLII-XLV. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, ό.π., σ. 192.

74. Ε. Κ. ΧΡΥΣΟΣ, *Το Βυζάντιον και οι Γότθοι: Συμβολή εις την εξωτερικήν πολιτικήν του Βυζαντίου κατά τον Δ΄ αιώνα, Θεσσαλονίκη 1972*, σ. 140-159 και ολόκληρο το βιβλίο. Στη σχέση Βυζαντινών και Γότθων στους χρόνους του Θεοδοσίου Α΄ αναφέρονται και άλλοι ιστορικοί, όπως ο VASILIEV, *Ιστορία*, ό.π., σ. 115-117. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. 1, έκδ. 3η, Αθήνα 1962, σ. 70, σημ. 2 και σ. 71-79, όπου αναλύει τη δύσκολη σχέση που είχε ο Θεοδόσιος Α΄ με τους Γότθους. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, ό.π., σ. 170, 173, 181-183, 186-187, 190-991, 194, 214, 632-633, 635. Όλοι συμφωνούν ότι ο Θεοδόσιος Α΄ προτιμούσε την ειρηνική συνύπαρξη με τους Γότθους για λόγους άσκησης της εξωτερικής του πολιτικής.

Κάλλιστος περιγράφει τον Θεοδόσιο ως τύραννο και ότι τα ξίφη θανάτωσαν ακόμη και αθώους ανθρώπους.

Ἡ δὴ τῆς τοσαύτης ἀδειίας ἐπειλημμένη, οἷάπερ αὐτόνομος τύραννος, ἄδικα ξίφη κατὰ πάντων ἐγύμνωσε. καὶ ἀπηνῶς οὕτως οὐ τοὺς ὑπευθύνους, ὥς φασι, χιλιάδας ἀνθρώπων ὁ φόνος προὔχῳρει, ἀμήτου δίκην τῶν προστυχόντων θεριζομένων, μὴ κρίσεως μήτε μὴν ἐξετάσεως ἡγουμένης⁷⁵.

Ο ίδιος συγγραφέας⁷⁶ αναφέρει ακόμη ότι το μίσος του νέου στρατιωτικού διοικητή ήταν τόσο μεγάλο, που κάποιος πατέρας δεν μπόρεσε, όχι μόνο να εξαγοράσει έναν από τους δυο συλληφθέντες γιους του, αλλά ούτε να υποκαταστήσει με τον εαυτόν του τουλάχιστον τον έναν. Φαίνεται λοιπόν ότι η σφαγή των Θεσσαλονικέων εντάσσεται, όπως εκείνη της στάσης του Νίκα, στα μεγάλα εγκλήματα της ανθρωπότητας, που φιλόδοξοι πολιτικά άνθρωποι αποφασίζουν, όταν βλέπουν ότι τα σχέδιά τους ματαιώνονται.

Θεωρώ συνεπώς βέβαιο ότι ο Θεοδόσιος Α΄, τη συγκεκριμένη εποχή, είχε μεγάλο πρόβλημα με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του στην Β. Ιταλία και ότι χρειαζόταν άμεσα το μισθοφορικό στρατό των Γότθων στο πλευρό του. Θα πρέπει να λαμβάνεται επίσης υπόψη, ότι την εποχή αυτή δεν επικρατούσε το σύστημα της υποχρεωτικής στράτευσης και ότι η πρόταση του Συνέσιου Κυρήνης, που τάχθηκε υπέρ της στρατιωτικής θητείας και κατά των μισθοφόρων, θα πρέπει να θεωρείται μάλλον προσωπική. Ο Συνέσιος επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το 399 μ.Χ. και διέκρινε το μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχε η αυτοκρατορία από τους Γότθους⁷⁷.

Τελευταίο ερώτημα είναι ποιός ήταν ο πραγματικός αριθμός των νεκρών. Άλλες πηγές ομιλούν για 7.000 και άλλες για 15.000. Αν, όπως είναι πιθανόν, ο μικρός σε χωρητικότητα ιππόδρομος είχε γεμίσει από τους Θεσσαλονικείς, τότε το πρόβλημα τοποθετείται στον ακριβή αριθμό της χωρητικότητας. Ο Vickers, δυστυχώς, ενώ δίδει κατά προσέγγιση τις διαστάσεις του κτίσματος σε μήκος (500 μέτρα) και πλάτος (124 μέτρα), δεν υπολογίζει τον χώρο των βαθμιδών⁷⁸. Επίσης δεν είναι πλήρως εξακριβωμένο, αν οι μαρμάρινες βαθ-

75. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 889.

76. Ό.π.

77. ΣΥΝΕΣΙΟΣ ΚΥΡΗΝΗΣ, *Ἐπιστολαί*, Α. GARZYA (εκδ.), *Synesii Cyrinensis Epistulae*, Roma 1979, επ. 13-14 (= *Περί Βασιλείας*, *Patrologia Graeca* 66, στ. 1092-1093). Βλ. VASILIEV, *Ιστορία*, ό.π., σ. 123, σημ. 1.

78. VICKERS, *The Stadium at Thessaloniki*, ό.π. - Στα ερείπια της πολυκατοικίας, εξ αυτοψίας, μετά

μίδες, που χρησιμοποιήθηκαν για τον επιτειχισμό του τείχους του Βαρδαρίου και που φαίνονται καθαρά σήμερα από την εξωτερική τους πλευρά, προέρχονται από τον ιππόδρομο, το στάδιο ή το αμφιθέατρο της πόλης. Δε θα πρέπει να αποκλείεται και η υπόθεση να μην πληρώθηκαν όλες οι κερκίδες. Ο φόβος για αντίποινα δεν είναι δυνατόν να μην υπήρχε σε κάποια μερίδα του λαού. Το βιβλίο του Humphrey⁷⁹ είναι βοηθητικό για να αρχίσει μια έρευνα σχετική με τη χωρητικότητα του ιπποδρόμου της πόλης.

6. Η θέση της Εκκλησίας

Έχει ήδη σημειωθεί, ότι το έγκλημα του Θεοδοσίου Α' είχε συνδεθεί και με τη μεταμέλεια την οποία επέδειξε ο ίδιος στο Μεδιόλανο ενώπιον του Αμβροσίου (339-397)⁸⁰, που συνέπεσε να είναι επίσκοπος στην πόλη αυτή στα τέλη του 390⁸¹. Η στάση του Αμβροσίου διαφαίνεται, κυρίως, από την ενδιαφέρουσα 51η Επιστολή του ίδιου προς τον Θεοδόσιο Α'. Στο σημαντικό αυτό κείμενο ο Αμβρόσιος δε θέτει μόνον το τυπικό θέμα της συγγνώμης, αλλά τονίζει την ηθική πλευρά του εγκλήματος (51.6), που δεν ήταν προς έναν και μόνον άνθρωπο (51.8,13), αλλά προς ένα μεγάλο πλήθος. Ο Αμβρόσιος για να γίνει πειστικός στα επιχειρήματά του χρησιμοποίησε λόγια από τη Βίβλο (51. 7,9) με τα οποία ο Δαβίδ πήρε συγχώρεση από τον ίδιο το Θεό για ένα εγκλήματά του. Παράλληλα, ο επίσκοπος έφερε το επιχείρημα ότι δεν ήταν ο ίδιος που εμπόδιζε ένα μεγάλο φίλο της Εκκλησίας να εισέλθει στο ναό (51.1-2), αλλά ο ίδιος ο Θεός. Για τον Αμβρόσιο, αν ο αυτοκράτορας εισερχόταν στο ναό χωρίς να ζητήσει δημόσια συγγνώμη, θα έπραττε ένα δεύτερο αμάρτημα, βαρύτερο του πρώτου (51.12). Φυσικά, το παραπάνω σημείο φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να απαλλάξει ο Αμβρόσιος τον εαυτόν του από την κατηγορία ότι παραχώρησε εύκολα συγχώρεση (51.14). Η Επιστολή καταλήγει με έναν αμφίσημο και περιέργο αφορισμό. Ο ιεράρχης γράφει (51.15) ότι για καθετί έρχεται ο κατάλληλος χρόνος και ότι στη διαταγή της σφαγής ο αυτοκράτορας παρασύρθηκε από τον διάβολο. Δεν είναι σαφές αν με την παραπάνω λέξη ο Αμβρόσιος

το μεγάλο σεισμό της 20ης Ιουνίου του 1978 (όπου έχει ανεγερθεί μετέπειτα το κτίριο «Μπίλλη» - Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης) διαπίστωσα υπολείμματα τοίχων παλαιοχριστιανικής τοιχοδομίας. Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι κάτω από το χώρο της πλατείας υπάρχουν τάφοι με τα οστά των νεκρών που θάφτηκαν, ίσως, επί τόπου το 390 μ.Χ.

79. HUMPHREY, Roman circuses, ό.π., σ. 625-631.

80. SANCTI AMBROSII, Epistola 51, ό.π., στ. 1209-1214.

81. ΚΟΛΙΑΣ, Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π., σ. 35-57.

εννοούσε τον εκβιασμό των Γότθων ή το εύκολο επιχείρημα της επέμβασης του διαβόλου. Ο Θεοδοσίος Α΄ εμποδίστηκε από τον Αμβρόσιο να εισέλθει και να προσευχηθεί στο ναό της πόλης και εξαναγκάστηκε να ζητήσει δημόσια συγγνώμη. Το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας ζήτησε τη συγχώρεση από ένα φίλο του ιεράρχη, όπως ήταν ο Αμβρόσιος, και όχι από τον επίσκοπο της Θεσσαλονίκης Ανύσιο⁸² δείχνει, μάλλον, το μεγάλο συμβιβασμό της ίδιας της Εκκλησίας. Σε μια εποχή δύσκολη για την Εκκλησία, λόγω των πολλών αιρέσεων, η σκοπιμότητα κυριάρχησε και στα δυο μέρη⁸³. Ο Θεοδοσίος Α΄ αποκαλείται Μέγας, όχι τόσο από τα σημαντικά του έργα (ο γιος του Θεοδοσίου Β΄ ήταν, ίσως, καλύτερος αυτοκράτορας στα εσωτερικά τουλάχιστον του κράτους), αλλά επειδή ήταν εκείνος που συνετέλεσε στην καθιέρωση της Ορθοδοξίας. Ο Θεοδοσίος Α΄, λοιπόν, προσπάθησε έξυπνα να εξομαλύνει τη σχέση του με την επίσημη εκκλησία κι αυτή με τη σειρά της πρόταξε αυτό που ήθελε ο ίδιος, δηλαδή την «ειλικρινή μεταμέλεια». Για τον Αμβρόσιο η έμπρακτη δημόσια μεταμέλεια και το αυτοκρατορικό αίτημα για συγχώρεση ήταν και ο μόνος δρόμος για να μη στερηθεί ο αυτοκράτορας την αιωνιότητα (51.16-7). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο της Επιστολής (51.4), όπου ο Αμβρόσιος αποδίδει την αποτρόπαια πράξη στο χαρακτήρα του Θεοδοσίου Α΄. Γράφει ο Αμβρόσιος τα εξής:

*Accipe illud, imperator auguste. Quod habeas fidei studium, non possum negare; quod Dei timorem, non diffiteor: sed habes naturae impetum, quem si quis lenire velit, cito vertes ad misericordiam: si quis stimulet, in majus exsuscitas, ut eum revocare vix possis. Utinam si nemo mitigat, nullus accendat! Libenter eum committo tibi: ipse te revocas, et pietatis studio vincis impetum naturae*⁸⁴.

82. ΧΡΥΣΟΣ, Η σφαγή των Θεσσαλονικέων, ό.π., σ. 101.

83. Ο VASILIEV, Ιστορία, ό.π., σ. 104-119 αναλύει το ρόλο των Γότθων - Γερμανών στην πολιτική του Θεοδοσίου Α΄ καθώς και τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας.

84. «Άκουσε, αυτοκράτορα. Δεν απαρνόμαι ότι έχεις ζήλο για την πίστη. Μπορώ να βεβαιώσω ότι διαπνέσαι από φόβο Κυρίου. Αλλά διακατέχεισαι από μια φυσική βιαιότητα, η οποία εναλλάσσεται με έλεος. Αν κάποιος προκαλέσει την οργή σου, γίνεσαι τόσο εκδικητικός, που δύσκολα μπορείς να συγκρατηθείς. Αφού λοιπόν δεν μπορεί να συγκρατηθεί η οργή σου, θα πρέπει κανείς να μην την προκαλεί. Για το καλό του χαρακτήρα σου, συγκρατήσου και ξεπέρασσε τη φυσική βιαιότητα με την αγάπη και την ευσέβεια». Η μετάφραση έγινε από τον γράφοντα μέσω του αγγλικού κειμένου της 51ης Επιστολής του Αμβροσίου. Πρβλ. SANCTI AMBROSII, Epistola LI, ό.π., σ. 1209-1214 και ST. AMBROSE, Letter LI. A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, P. SCHAFF - H. WACE (εκδ.), μτφρ. H. DE ROMESTIN [Select Works and Letters, 10], Michigan 1983, σ. 451.

Το παραπάνω σημαντικό κείμενο τεκμηριώνει και τη βασική υπόθεση της εργασίας αυτής, ότι η σφαγή της Θεσσαλονίκης ήταν ένα πολιτικό έγκλημα του Θεοδοσίου Α΄ και ότι η βίαιη αντίδραση του πλήθους και η δολοφονία του Βουτερίχου και της φρουράς του δεν μπορούν να το δικαιολογήσουν. Ο Αμβρόσιος είναι σαφής. Ο Θεοδόσιος Α΄ όταν προκαλείται δεν μπορεί να συγκρατήσει την οργή του. Τη βίαιη και αντιφατική συμπεριφορά του Θεοδοσίου Α΄ σημείωσε και ο Νικηφόρος Κάλλιστος, περιγράφοντας τα γεγονότα της στάσεως που έγινε στην Αντιόχεια το 387 μ.Χ.⁸⁵. Οι Αντιοχείς για σοβαρότερο έγκλημα τιμωρήθηκαν αυστηρά αλλά δε σφαγιάστηκαν.

Η 51η Επιστολή του Αμβροσίου, που με συντομία αναφέρθηκε παραπάνω, δείχνει μαζί με το εκκλησιαστικό και το πολιτικό μέρος της υπόθεσης. Υπάρχουν αρκετοί πολιτικοί υπαινιγμοί που υπονοούν τον πολιτικό εκβιασμό, μέθοδος, εξάλλου προσφιλής στους Γότθους. Η τολμηρή στάση και ο όλος χειρισμός του θέματος από πλευράς Αμβροσίου σχολιάζεται θετικά και από τον Σωζομενό. Γράφει σχετικά ο εκκλησιαστικός ιστορικός:

*έτέρων ὡς εἰκὸς συγκυρησάντων κακῶν ἐπαιτιώμενος Ἀμβρόσιος τὸν βασιλέα τὴν ἁμαρτίαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας ὁμολόγησεν καὶ τῷ βασιλικῷ κόσμῳ οὐκ ἐχρήσατο*⁸⁶.

7. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η πιθανότερη εξήγηση για τη διαταγή της σφαγής κατοίκων της Θεσσαλονίκης από το Θεοδόσιο Α΄ στον ιππόδρομο της πόλης το 390 ήταν ο ισχυρός εκβιασμός που δέχθηκε από τους Γότθους, τους οποίους είχε συμμάχους του εκείνη την εποχή. Η δολοφονία του Βουτερίχου δεν ήταν ισχυρός παράγοντας ώστε να οδηγηθεί ο αυτοκράτορας σε μια τόσο μεγάλη σφαγή. Ούτε επίσης η βίαιη συμπεριφορά του πλήθους μπορεί να ερμηνευτεί ως μια συνειδητή κοινωνική και πολιτική επανάσταση. Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης μπορεί να ήταν δυσαρεστημένοι από την παρουσία του ξένου στρατού, τον οποίο ωστόσο χρησιμοποιούσε ως σύμμαχο ο αγαπητός στην πόλη Θεοδόσιος Α΄, όμως δεν ενήργησαν συνειδητά σαν σε επανάσταση. Ο Θεοδόσιος προέβη στην εγκληματική πράξη της σφαγής προκειμένου να μη χαλάσουν τα μεγαλεπήβολα πολιτικοστρατιωτικά σχέδιά του για τη Δύση. Επιθυμώντας φανερά εσωτερική ησυχία, ικανοποίησε τους συμμάχους του Γότθους.

85. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 901-904.

86. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 339. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, *Το Βυζάντιον και οι Γότθοι*, ό.π., σ. 136-140, 164.

Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι δεν έχει διερευνηθεί πλήρως το θέμα των στάσεων και των αιματηρών γεγονότων που διαδραματίστηκαν κατά καιρούς στους βυζαντινούς ιπποδρόμους, παρά την υπάρχουσα ικανοποιητική βιβλιογραφία. Υπάρχουν προβλήματα ακόμη και μεθοδολογικά. Ο όρος «στάσις», για παράδειγμα, δεν ισχύει για κάθε περίπτωση, για τον απλό λόγο, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα αιματηρά γεγονότα ήταν αποτέλεσμα πλεκτάνης των ανθρώπων της εξουσίας, ώστε να αντικατασταθεί βίαια ο αυτοκράτορας. Λείπει, ακόμη, μια συστηματική μελέτη σχετική με την ψυχολογία και τις αντιδράσεις του απλού πλήθους μέσα στους ιπποδρόμους, που άδολα συμμετείχε σε πολιτικά παιχνίδια της εξουσίας, μη γνωρίζοντας τις συνέπειες των εξελίξεων που θα προέκυπταν σε βάρος του. Το δυσκολότερο πρόβλημα για την έρευνα πάνω στα αιματηρά γεγονότα των ιπποδρόμων και γενικά των χώρων θεάματος στη Βυζαντινή περίοδο, είναι η έλλειψη αντικειμενικών περιγραφών από πλευράς πηγών. Ακόμη και ο έγκυρος ιστορικός Προκόπιος περιγράφει διαφορετικά τα γεγονότα όταν απαλλάσσεται από το φόβο της ποινής (*Ανέκδοτα*). Για την περίπτωση της σφαγής στον ιππόδρομο της Θεσσαλονίκης το 390, μόνον ο Αμβρόσιος και πολύ μετέπειτα από τα γεγονότα ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος μίλησαν για αλόγιστη ενέργεια και για φοβερό έγκλημα. Ο τελευταίος αναφέρει, ότι ο Θεοδόσιος Α' *καὶ τοῦ θυμοῦ τὴν ῥύμην μὴ ἐνεγκών, παρῆκε τὰς ἡνίας τοῦ λογισμοῦ, καὶ τῇ ἀλογίᾳ τὴν ψῆφον ἐπήνεγκεν*⁸⁷.

87. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., στ. 889.

SUMMARY

THE MASSACRE AT THE HIPPODROME OF THESSALONIKI (390 AD) A POLITICAL CRIME OF THEODOSIUS I

The aim of this paper is to discuss some unclear aspects concerning the tragic massacre, which took place at the hippodrome of Thessaloniki in 390 AD, after Theodosius' I (379-395 AD) imperial order. It has been written that 7.000 or 15.000 people were barbarously murdered in one day. The main question is why Theodosius I ordered such a big massacre, since the reason of his crime was a serious act of hooliganism assassination of the *magister militum* of the city Buterichus. Nevertheless, there are indications that Theodosius I ordered the massacre in order to satisfy the Goths who lived in the city as mercenaries. The position of St Ambrosius, who denied the entry of Theodosius I in the church at Mediolanum and compelled him to do penance is also discussed, Theodosius I apologized in front of the people for his crime. Both original and secondary sources are used, in particular those not sufficiently examined. These are the text of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (14th century) and the monography of Kolias (1935) that approached the subject efficiently.

SOTIRIS G. GIATSI